

Мусаев Ө.М., Тайиров М.М.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫН ОРТО
МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Мусаев О.М., Тайиров М.М.

**ОСОБЕННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ ПОЭМЫ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
«БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ» В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ**

О.М. Musaev, M.M. Taiirov

**THE PROBLEM OF TEACHING OF THE COMPOSITION JUSUP BALASAGUN'S
«KUTTUU BILIM» AT THE SECONDARY SCHOOL**

УДК: 685: 4.371/58

Бул макалада орто мектепте Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасын окутуу өзгөчөлүктөрү жана окуучуларга туура кесип тандоонун жолдору каралды.

Негизги сөздөр: окутуу, тарбиялоо, тарых, түрк, уруу, кесип, баатыр.

В этой статье говорится об особенностях в изучении поэмы Ж. Баласагына «Благодатное знание» и рассматриваются правильные пути в выборе профессии учащимися.

Ключевые слова: преподавание, воспитание, история, Тюрк, племя, профессия, герой.

In this article is considered the different way of teaching, the composition Jusup Balasagun "Kuttuu bilim" and direction of chosen profession.

Key words: teaching, upbringing, history, Turk, tribes, profession, hero.

VII-X кылымдарда Орто Азияда илимий ой жүгүртүүлөр жаңы өнүткө өнүгүүсүн башталат. Орто Азиянын аймагын арабтар каратып алгандан кийин, бул чөлкөмдөгү элдер ислам маданиятынын айлампасына тартылуу менен илимий эмгектер араб арибинде жазыла баштайт. Орто кылымдагы алгачкы араб илим очогу катары Орто Азияда Түркөстан аймагы болуп, анын көрүнүктүү өкүлү окумуштуу Абу Наср ал-Фарабини атасак болот [1,375-б.]. X-XI кылымдарда мусулмандардын Орто Азиядагы илим борборлору болгон Самарканд, Бухара шаарларынын катарына Баласагын, Кашкар жана Өзгөн шаарлары да кошулган. Ал шаарлардан билимге суусаган адамдар математика, астрономия, медицина, араб-перс адабияттарынан терең маалыматтарга ээ боло алышкан. Ушул мезгилде түрк тилинде жазылган алгачкы эмгектер «Куттуу билим» жана «Диван лугат ат-түрк» жазылат. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны түрк адабиятынын шедеври десек ашыкча болбойт. «Куттуу билим» дастанынын философия менен педагогикалык эрежелердин жыйындысы. Акын адам баласына түбөлүк болуучу акыл-насаат айтат. Каармандардын ички дүйнөсү менен сырткы жүрүм-турумунун, ишинин дал келиши чыгармада эң башкы маселе болгондуктан дидактикалык көз караштар абстрактуу түшүнүктөн алыс турат [2,87-б.].

Ар бир инсандын алдында келечек муунду татыктуу тарбиялоо милдети турат. Кандай коом

болбосун анын таалим-тарбия, билим берүү системасын түзүп турган максаттары жана идеялары болот. Улутту бириктирип турган адеп-ахлактык эрежелер билим берүү мекемелеринде калыптанат жана өнүгөт. Э. Дюркгеймдин ою боюнча билим берүү мекемелеринин негизги функциясы жаңы муундарды социалдаштыруу менен аларды коомдун өндүрүмдүү мүчөсү катары калыптандыруудан турат. [3,37-б.]. Болгондо да ыймандуу инсандарды б.а. кең масштабдуу максаттарды ишке ашыруучу жаштарды калыптандыруу үчүн багыттоочу булактар керек. Андай булактардын бири, бабабыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны саналат. Чыгарманын баалуулугу акын түрк тилинин сыйкырдуу сөз айкаштарын чебердик менен кынаптап, түрк элдеринин менталитетин эске алып, элдик оозеки жана жазма адабияттардан пайдаланып, жашоо турмушубуздун түрдүү жагдайларын так жана ачык баяндай алгандыгында.

Жыл өткөн сайын советтик педагогиканын таасири жоголуп, өткөөл мезгилде өсүп келе жаткан жаш муунду жаныча тарбиялоодо учурдагы педагогика илиминде айрым мүчүлүштүктөр байкалууда. Бул тармак белгилүү бир даражада модернизациялоого муктаж. Адамзаттын жүрүм-турум маданияты боюнча Жусуп Баласагынга тең келе турган насаатчыны табуу кыйын. Анткени адеп-ыймандык баалуулуктар дастанда баса белгиленип, китептин кайсы бетин ачпайлы олуттуу тарбиялык маанидеги философиялык ой толгоолорго туш келебиз. Бабабыздын «Куттуу билимин» ар тараптан изилдеп, кыргыз педагогикасынын негизи кылып алууга болот. Мектептеги ар бир предметти берүүдө Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын илимий, тарбиялык мазмунун иликтеп, аны системага келтирип, билим берүү тармактарынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тарбиялоо процессине сунуштоого болот.

Тарыхка кайрылуу бүгүнкү чындыкты таанып-билүүнүн каражаты. Тарых сабактары мектеп окуучуларына өткөндөгү улуу жетишкендиктерди сезип-туюп, аздан түшүнүүгө, өткөндөгү дурус нерселердин бардыгын пайдаланууга чакырат. Анткени балдарды адамзат түзгөн материалдык жана рухий байлыктарды мураска алып, аларды өсүп-өрчүткүдөй тарбиялоо телегейи тегиз коомдун алмустактан

берки эңсегени [4,290-б.].Тарых сабагынын мектеп программасында Жусуп Баласагын жана анын “Куттуу билим” чыгармасы 5-7-10-класстарда өтүлөт. Бул класстарда акындын өмүр баяны жана анын чыгармасына 1 сааттан ажыратылган. Анда окуучулар акын жашаган Караханид доору жана “Куттуу билим” чыгармасынын негизги өзөгү менен таанышышат. Бул учур менен гана чектелбестен күндөлүк тарых сабагында окуучуларды патриоттуулука, мекенчилдикке, эмгекчилдикке тарбиялоодо “Куттуу билим” чыгармасынан мисал келтирип өтүлсө сабак жугумдуу болуп, жакшы натыйжа берери бышык. Анткени “Куттуу билим” чыгармасын саясат таануу багытындагы чыгарма десек да жарашат. Себеби анда мамлекетти кантип башкаруу керек, ар кыл социалдык катмарларга кандай мамиле зарыл деген суроолорго жооп алабыз. Окуучуларды граждандык коомдо жашоого даярдап көнүктүрүүдө аталган эмгектин ролу жогору. Аны ишке ашырууда тарых мугалиминин орду чоң. Балдарды мамлекетке, мекенине аянбай кызмат кылууда Жусуп Баласагындын насааттарын тынымсыз айтып берүү менен алардын саясий аң-сезимин, дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандыра алабыз. Келечектеги мамлекеттик органдарда иштей турган балдарга жаштайынан бийлик, кут, дөөлөт, адилет башкаруу, акыйкат деген түшүнүктөрдү сиңирип баруу керек. Мындай акыл-насаатка суугарылган бала, келечекте мыкты мамлекеттик ишмер болушу анык.

Жусуп Баласагындын чыгармасындагы куттун тоголок жана колго кирбеген нерсе экендиги жөнүндөгү баянда, төмөнкүдөй эпизодду окуучуларга баяндап берсек жакшы жыйынтыкка жетише болот. Ай Толду (вазир) бир күнү өкүмдардын алдына келет. Падыша ага отуруучу жерин көргөзсө да, ал чөнтөгүнөн топ алып чыгып, анын үстүнө отуруп алат. Падышанын ачуусу келип бул жоругунун жайын сурайт. Кутту билдирген Ай Толду минтип жооп берет: “Бул аракетим менен мен кут экенимди түшүндүрөйүн дегем. Куттун туруктуу орду жок. Аны жакшы бапестebesе, урматтабаса ал топко окшоп көз көргөн жакка тоголонуп кетиши ыктымал” деген [5,57-58-б.].” Бул окуяны окуучуларга айтып берүү менен элге жакшылап кызмат кылган адамдан кут эч качан алыстабайт деген түшүнүктү калыптандырабыз. Аны окутууда теория менен практиканын байланышын камсыз кылуу принцибине таянуунун натыйжасында ишке ашырсак болот. Бул негизги дидактикалык принциптердин бири.

Теория менен практиканын ортосундагы ажырым - учурдагы окутуу процессиндеги негизги кемчиликтердин бири. Окуучу программалык материалды билген менен аны колдонуу боюнча билгичтиги калыптанбай жатат. Окуучуларда теориялык билим бар, бирок ал окуучунун баш мээсинде, пайдасыз жүк болуп гана жатат. Окуучулардын теориялык материалдардын маанисин туура түшүнүүгө жетишүүсү - бул окутуу процессинин биринчи гана кадамы, анын экинчи кадамы- окуучулардын

алган маалыматтарды турмушта эркин пайдалана билүүгө үйрөтүүдөн турат[6,87-б.].

Тарых сабагында Жусуп Баласагынга арналган теманы өтүүдө акындын өмүр баяны жөнүндө маалымат жокко эсе болгондуктан, окуучуларга анын кайсы жерде туулгандыгы, кайсы уруудан экендиги, үй-бүлөсү жөнүндө баяндоодо тарых мугалимдери кыйынчылыкка туш болушат. Бул маалыматтарды акындын өзүнүн дастанынан үзүндүлөрдү окуп берүү менен бышыктай алабыз. Тарыхчылардын дагы бир милдети акындын өмүр таржымалын берүүдө, жаш муундарга Жусуп Баласагындын түрк эмес, “кыргыз” аалымы экендигин таанытуудан турат.

Акын өзү жөнүндө чыгармасында төмөнкүлөрдү берет:

“Эске тут, бул китепти жазган адам,
Атактуу, сыпаа, сөзмөр болгон абдан.
Акылдуу, түркүн-түркүн билим алып,
Жүрүптүр эл ичинде ойноп-күлүп.
Ал жетти журт ичинде урмат-баркка,
Күз-Ордо – анын туулуп-өскөн жери,

Жатык тил,учкул сөздүү тууган эли [7,6-б.]”.

Бул маалыматтардан Жусуп Баласагын өз мезгилиндеги атактуу аалым болгондугун, хас-хажип наамын алып, өкүмдар менен элдин ортосунда көпүрөө милдетин аткарып, кадыр-баркка жеткендигин, туулган жери Күз-Ордо экендигин аңдап түшүбүз. Бул мезгилде Кыргызстандын аймагында түрктөрдүн чигил, ягма,тухси уруулары жашаган. Алар менен катар эле кыргыздын башка уруулары да күн кечиришкен. Окуучуларга ошол доордо, азыркы жашап жаткан жерлерибизде биздин ата-бабалар байыртадан эле жашап келгендиги жөнүндөгү маалыматтарды тарыхый далилдер, фактылар менен түшүндүрүп бүрүү проблемалары бар. Анткени бул чыгарманы түрк тилинде десек эле адамдар Осмон түрктөрүн элестетишет. Ал аймакка түрктөр кийинчрээк барышкан. Ал мамлекетти негиздөөдө кыргыз баатырларынын да орду бар экендигин эске алсак, осмон түрктөрү ушул аймактардан кетишкендиги анык. Ага Изник шаарындагы кыргыз баатырларына арналып тургузулган күмбөз-мазолей далил боло алат. Орто кылымдардан бери Кыргызстандын аймагында жергиликтүү түрктөр менен кыргыздар коюн-колтук алып жашап келишет. Жергиликтүү түрктөрдөн алар кайдан келишкендигин сураштырганыбызда (түрк-месхитиндер эмес) ушул жерде мурдатан жашагандыктарын өз санжыралары менен тактоого далаалаттанышат. Жусуп Баласагынды көп жылдан бери изилдөөгө алган окумуштуу З.Эралиев төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет . “Жазма булактар жана окумуштуулардын көз караштары боюнча мына ушул аталган көчмөн уруулар:ягма, тухси, чигил, карлук кайсыл элге таандык деген суроо туулат. Фактыларга таянсак алардын жайланышкан жери, жүргүзгөн кесипчилиги, турмуш-шарты, үрп-адаты ж.б. боюнча алар кыргыздарга таандык. Кыргыз эли түзүлгөн мезгилде бул уруулар жуурулушуп кетип, бир элди кыргыздарды түзүшкөндүгү талашсыз

маселе” деп өз пикирин далилдейт [9,6-7-б.]. Бул уруулар менен катар кыргыз, кыфчак уруулары да кошо жашаары жөнүндө ”Диван лугат ат-түрк” сөздүгүндө да берилет. Кыргыз Эл Баатыры жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков “Махмуд Кашкаринин сөздүгүнө топтолгон байыркы түрк сөздөрүнүн жүздөн сексени бүгүнкү күндө элибиз сүйгөн жандуу сөздөр экендигин ким танат”- деп даана тастыктайт[7,15-б.].

Жусуп Баласагын мамлекеттик кызматтарды “илчи киши”, “ишчи” жана “топугачы” деп атайт. Баласагын жашынан ордодо жашап, кесип үйрөнгөндөрдөн жогору мартабалуу кадрлар чыгаарын белгилейт. Мындай түшүнүк орто кылымдардагы мусулман түрк мамлекеттеринде “гулям”, Осмон империясында “янычар” системасына байланыштуу. Адам өзүн бүтүндөй ордо кызматына арнагысы келсе, наристе кезинен баштоосу зарыл. Жаш жигит алгач ордонун үрп-адаттарын жакшылап өздөштүрүп алууга тийиш. Жашынан эрте ойгонуп, кызматка даяр болуп, орундуу сүйлөп, берилген буйрукту өз учурунда чын дилинен аткарса, жаш кызматкер кожоюнуна жагып, даражага тез көтөрүлүп, урмат-сыйга татыйт[5,159-160-б.]. Көзгө атар мерген болсо окчу-жаачылык, билимдүү болсо мөөрчүлүк, жазуу жана эсеп иштерин жакшы билсе казыналык, зээндүү болсо катчылык кызматтарга көтөрүлгөн. Ордо жогорку даражалуу кызматкерлер жашаган мекеме эле болбостон, келечектеги мамлекеттик кызматкерлерди даярдаган мектеп да болгон. Бул мектепте бала ар тараптуу билимге ээ болуп, өз жөндөмдүүлүгүнө жараша кызмат аткарган. Ал даражага жетүү үчүн чымырканып, билим алууга тийиш болушкан. Жусуп Баласагындын эмгегинде ар бир кесиптин орду жогору экендиги, алардын адамдарга керектигин баса белгилеп көрсөтөт. Муну менен бүгүнкү күндө жаштарга туура кесиптик тарбия берүүдө, коомдо өзүнүн ордун табууда чыгармадагы Акдилмиштин Өткүрмүшкө ар түрдүү кесип ээлери менен кандай мамиледе болуу керектиги жөнүндөгү айткандарынан мисал келтирип түшүндүрүп берсек болот. Анткени постсоветтик мезгилден кийин коомубузда жаштарыбыздын көпчүлүгү мектеп партасынан тартып юрист, экономист, врач, дипломат кесиптерин престиждүү деп эсептеп, аз эле жылдын ичинде кичинекей Кыргызстаныбызга юрист, экономисттердин жараксыз армиясын даярдап алдык. Алардын дипломдуу адис болгонуна карабастан мамлекетке анча көп адистердин зарыл эместиги далилденди. Элге керектүү, рынок шартына туруштук бере ала турган жөнөкөй кесип ээлерин даярдоо замандын талабына айланды.”Ар бир кесип ардактуу” экендигин 1000 жыл мурда Жусуп Баласагын да таамай айтканын жаштарга такай айтып туруу менен, өз жөндөмүнө карап, коомубузга керектүү кадрларды даярдоого салымыбызды кошо алабыз.

Дастан баяны боюнча: Эң керектүү адамдар”- дыйкандар.

Алардан адам көрөт сый-ырахат.[8,338-б.].

Сыйынан дыйкандардын кем эмессиң,

Эмгегинен алардын ичи, жейсиң.[8,334-б.].

– деп, ар бир адам, коом, жетекчилер алардын эмгегин татыктуу баалоого, урматтоого, кадырлап, сыйлоого үндөйт. Дыйкандарга мүнөздүү негизги сапат - колу ачыктык, жоомарттык, ошол үчүн алардын адаты кенендик:

Кыбыр эткен жердеги тирүү жанга,

Элге-тамак, кушка дан, баары анда.-

деп дыйкандарга мүнөздүү ушундай мыкты сапаттарды дайым эске тутуп:

Булар менен баарлаш, кошула жүр,

Ачык сүйлөп, ак дилден мамиле кыл.- деп акын жалпыга кеңеш берет[8,334-б.].

Андан ары “соодагерлик” кесипке чоң баа берет. Алар күнү-түнү дебей өз пайдасын көздөгөн менен калк өтө муктаж болгон бардык асыл буюмтайымдарды, азык-түлүктөрдү четтен ташып алып келишип элдин муктаждыктарын канааттандырышат.

Соодагерлер болбосо аалам кезген,

Кара кештен тонунду киет белең ?

Келбесе Кытай жактан баалуу кербен,

Шайы, мата сен кайдан алат элң ?

Жүрбөсө соодагерлер дүйнө кезип,

Кимдер көрмөк берметти койгон тизип! [8,335-б.]. Даанышман акын малчылык кесипке да өтө сый-урмат менен мамиле кылуу керектигин эскертет жана “кийим, тамак, ат-унаа-ошолордон”- алынаарын айтат. А түгүл адамдын тиричилигине жана ден-соолугуна керектүү тамак-аштар, азык-түлүктөр да:

Кымыз, сүт да, май, жуурат жана курут,

Шалча, кийиз, ат токум - алардан бүт[8,336-б.].

Малчылардын эмгегинин пайдалуулугун белгилөө менен коом, мамлекет тарабынан, аларга өзгөчө камкордук көрүү зарылдыгын эскертет.

5-класста “Сак уруу союздары” деген теманы өтүүдө жөнөкөй койчу Ширактын эрдигин баяндап жатып, Жусуп Баласагындын аскер кандай сапаттарга ээ болуу керектигин айтып берүү менен байыркы жана орто кылымдагы баатырлардын эрдиктерин айкалыштырып кетүүгө болот. Ширактын эрдиги окуучуларга өз мекенин сүйүүгө чоң түрткү берчү баян болуп саналат. Б.з.ч 519-жылы перс падышасы Дарий I сактарды баш ийдирүү үчүн көп аскери менен бастырып кирет. Ушундай кыйын учурда Ширак өз өмүрүн сайып, элин баскынчылардан сактап калган. Ал баатыр өзүнүн кулак-мурдун кесип, перс аскер башчысына келген. Ал өз уруулары аны кыйнагандыгын жана алардан өч алуу үчүн уруулаштарынын негизги аскердик күчү кайда жашырынгандыгын таап бермек болгондугун айткан. Ширак жети күн бою баскынчылардын аскерлерин күн күйгөн, суусуз чөлгө салып, перс аскерлери чекеден кырыла баштаган. Акыры Ширактын амалын түшүнгөн Дарий аны өлүм жазасына буйруган. Ошентип эл-жерин сүйгөн сак жоокери курман болгон [10,36-б.]. Бул икаяны баяндоо менен Жусуп Баласагындын эр жүрөк баатырлар жөнүндө

айткандарын да окуучуларга жаттатуу аркылуу алардын мекенчилдик сапаттарын түбөлүккө бекемдей алабыз

Урушта арстан сымал жүрөк керек,
 Чабышка кабыландай билек керек.
 Доңуздай-көктүк дагы, бөрүдөй күч,
 Аюунун жаалы менен бугу жүрүш.
 Сагызгандай сак болсун анын өзү,
 Кузгун сымал курч болсун көрчү көзү!
 Каарданса арстандай жаалы чачсын,
 Үкү болуп түнкүсүн уктабасын.
 А кимде мына ушундай сапат болсо,
 Чыныгы аскербашы, жоокер ошо.
 Жоокер салты башынан так ушундай,

Душманынан кек алып, талкан кылмай [8,197-198-б.]. Бул ырларды Барсбек кагандын, Мухаммед Кыргыздын ж.б. баатырлардын өмүр баянын өткөндө да пайдалансак болот. Жогорудагы айтылган баяндар педагогикадагы окуу усулдарын айкалыштыруунун ыкмаларын пайдалануу менен сабактын мазмундуулугун арттырабыз. Жусуп Баласагындын дастанында жаратылган инсандын жүрүм-турум

баалуулуктарын кыргыз коомчулугуна кенен тааныштырып, андан үлгү алууну үйрөтүү учурдагы негизги вазийпалардын бири.

Адабияттар тизмеси:

1. История Киргизской ССР. Фрунзе, Кыргызстан, 1984.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Бишкек, 2002. 87-б
3. Сервет Өздемир Таалим-тарбия ишин уюштуруудагы жаңылануу. Бишкек., 2002.
4. Педагогикалык изденүү. – Фрунзе. 1989.290-б.].
5. Решат Генч, Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. Бишкек., 2004.
6. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы, Бишкек., ”Бийиктик”.2011.
7. Жусуп Баласагын “Куттуу билим” (Кыскартылган вариант) Түзүүчүлөр: Б.Түмөнбаев, Э.Сарыбаев, Б., 2015.
8. Жусуп Баласагын “Куттуу билим”, Бишкек., 2011.
9. Эралиев З. Жусуп Баласагын. Окуу куралы. Бишкек., 2000.
10. А.К. Доталиев Кыргызстандын тарыхы боюнча кыскача аңгемелер. 5-класс., Б-2009.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.